

Kan jorden föda 15 miljarder?

Befolkningstillväxten framställs numera så ofta som ett hot mot världens framtid att man lätt kan få uppfattningen att saken är alldeles självklar. Så är ingalunda fallet. Någon klarhet råder verkligen inte om sambandet mellan den ekonomiska utvecklingen och befolkningstillväxten. Detta är inte enbart ett akademiskt problem. Bukarestkonferensen, som i princip gällde politiska ställningstaganden till befolkningsfrågan, försvarades i hög grad av bristen på en entydig och enhällig vetenskaplig syn på de problem man avhandlade. Varför föreligger då inte någon sådan vetenskaplig enighet?

Avsikten är inte att här företa en uttömmande genomgång av de senaste två århundradenas omfattande forskning i detta ämne. Denna har bedrivits inte bara inom den egentliga demografin utan även på en lång rad andra vetenskapliga områden, som antropologi, biologi, ekonomisk geografi och historia, nationalekonomi, psykologi och sociologi. Avkastningen av detta enorma arbete har blivit otaliga pusselbitar, som bidrar till kunskapen om hur befolkningsutvecklingen har ägt rum och under vilka omständigheter. Det råder heller ingen brist på hypoteser om sambandet mellan den ekonomiska och den demografiska ut-

vecklingen, men den fråga som här skall behandlas är framför allt varför arbetet inte resulterat i någon tillfredsställande tolkning av detta samband.

Den växande befolkningen som idyll

Det var en gång, och inte för så länge sedan, en allmän uppfattning att en växande befolkning hörde det goda samhället till. Så tänkte de flesta människor förr i tiden, så tänkte västerländska ekonomer på 30-talet då befolkningsstagnationen spökade mitt i depressionen och så tänker många i avfolkningsbygder i vårt eget land än i dag. Så tänker också många människor i u-länderna.

Man såg naturligtvis inte alltid saken på samma sätt och tänkte inte heller alltid särskilt djupt. En vanlig föreställning var att befolkningstillväxten var ett symptom på samhällets välbefinnande — människor överlevde och ville sätta barn till världen. Andra tänkte på fördelarna av att ha många skattebetalare och stora arméer. På 30-talet omhulda- de man tanken att befolkningstillväxten stimulerade investeringar och därigenom underlättade den fulla sysselsättningen, vilket alltså var motsatsen till den naiva farhågan att befolkningstillväxt skulle skapa ett sysselsättningsproblem. I glesbygder och u-länder fäste man sig vid att en större befolkningstäthet reducerar transportkostnaderna, underlättar samhällsservicen, etc.

Från Malthus till Romklubben

Malthus, som presenterade sin första skrift i befolkningsfrågan strax före

GÖRAN OHLIN är professor i nationalekonomi vid Uppsala universitet. Han har varit verksam vid OECD och Världsbanken. Han är författare till "Population Control and Economic Development" (1967).

1800, var ett demografiskt geni och det är synd att man framför allt förknippar honom med grundtanken i hans ungdomsverk, vilken var att befolkningstillväxten obönhörligt kolliderade med den begränsade tillgången på resurser, närmare bestämt livsmedel. Malthus hade naturligtvis haft sina föregångare, men liksom efterträdarna betecknas de som malthusianer därför att han gav ett så auktoritativt uttryck åt tesen att befolkningstillväxten pressade mot de tillgängliga resurserna och utgjorde ett hot mot samhällets välfärd. I denna pessimistiska syn var det i sista hand krig och farsoter som höll tillbaka befolkningen genom att öka dödligheten.

Utvecklingen i Europa under 1800-talet kom inte att bekräfta Malthus pessimism. En utomordentligt snabb befolkningsutveckling förenades i stället med en industrialisering som höjde även per capitainkomsterna väsentligt. Man bör dock hålla i minnet att bilden knappast var entydig. Befolkningen växte snabbt även i sådana delar av Europa som inte industrialiserades förrän mycket sent och situationen var där en annan. Exempelvis kan den stora hungersnöden på Irland 1845 ses i ett malthusianskt ljus. Befolkningen på Irland hade sedan en längre tid vuxit ungefär lika snabbt som i England men utan någon motsvarighet till den snabba ekonomiska utveckling som ägt rum i England. Potatisen hade kommit som ett slags grön revolution på 1700-talet och möjliggjort en fortgående uppsplittring av statarhushållens små jordinnehav, tills en förödande potatispest utlöste en katastrof. Många andra omständigheter än befolkningstillväxten spelade naturligtvis in, framför allt den samhällsstruktur som än i våra dagar bär märke av den engelska koloniseringen. Det är också uppenbart att potatispesten skulle drabba Irland hårt även om befolkningen varit mindre, men "the Great Famine" lämpar sig ändå väl för en malthusiansk tolkning.

Resursbegreppet, som spelade en central roll i det malthusianska synsättet visade sig ha en otydlig innebörd. Vare sig man tänker på odlingsbar mark, på gynnsamma koncentrationer av mineraler eller på tillgångar av fossila bräns-

len, är det omöjligt att betrakta dem som någon given ekonomisk kvantitet. Tvärtom har den ekonomiska utvecklingen i stor utsträckning inneburit att resurser som tidigare saknade värde fått en användning. Den tekniska utvecklingen har därigenom skapat resurser.

Malthus och andra klassiker föreställde sig att den avtagande avkastningens lag skulle gälla när begränsade resurser kombinerades med en växande befolkning. Utvecklingen under industrialiseringen visade att tekniska framsteg kunde motverka och överväga denna tendens. Någon enkel analys av balansen mellan befolkning och naturresurser, som inte tar hänsyn till den tekniska utvecklingen, är omöjlig.

Under 1800-talets lopp kom den malthusianska befolkningsläran i skymundan. I Europa oroade man sig snart åter för avfolkning eller alltför långsam befolkningstillväxt, särskilt i Frankrike vars stormaktställning försvagades genom att grannländerna växte mycket snabbare. I England hävdade Jevons i en uppmärksammas skrift att man borde hålla tillbaka kolförbrukningen för att inte uttömma de engelska kolresurserna alltför snabbt men befolkningsläran ägnades endast ett förstrött intresse av ekonomerna trots de genomgripande förändringar som utspelades då det sjunkande födelsetalet i Europa eventuellt ledde till en kraftig uppbromsning av tillväxttakten. Endast 30-talets avfolkningsvisioner återinförde befolkningsfrågan till den ekonomiska debatten men då ingalunda med malthusianska tongångar.

Då den ekonomiska tillväxtens problematik åter aktualiserades efter andra världskriget aktade sig ekonomerna i allmänhet för malthusianska synsätt. Många naturvetenskapsmän och tekniker upptäckte emellertid befolkningsfrågan och återkallade Malthus vålnad. Den sk MIT-gruppen har för Romklubbens räkning presenterat kalkyler över "tillväxtens gränser" som kan beskrivas som malthusianism i tidsenlig datadräkt. Befolkningstillväxten bryts där mot begränsade resurser med de resultat man måste vänta sig.

Kapitalbildningen

I slutet av 1950-talet gjordes en ny ansats till ekonomisk analys av befolkningstillväxten av Ansley Coale, en av vår tids mest framstående demografer, och ekonomen Edgar M. Hoover. De bortsåg helt enkelt från naturresurserna och koncentrerade sig i stället på den mänskligt tillverkade resurs som vi betecknar realkapital. De antog att en större familj sparade mindre än en liten och kombinerade detta med en Harrod-Domarmodell för sambandet mellan sparande och tillväxt. Till yttermera visso antog de att en befolkning med en större andel barn skulle göra större investeringar i skolor, hälsovård, etc, så att "demografiska investeringar" skulle ytterligare beskära det utrymme för produktiva investeringar som redan begränsats av ett minskat sparande.

Coale-Hoovermodellen fick ett stort inflytande på 60-talet. Den möjliggjorde beräkningar som visade att en sänkning av födelsetalen skulle resultera i väsentliga öknings av tillväxttakten eftersom kostnaderna för att föda och uppfostra barn reducerade utrymmet för investeringar. Det var tillväxttakten som utgjorde problemet, inte befolkningens storlek som sådan.

På senare tid har modellen kommit att betraktas med skepsis. I u-länderna är det staten och de rika som sparar medan de fattiga får barnen och något samband är osannolikt och omöjligt att konstatera. Kapitalbildningen betraktas också som mindre avgörande för den ekonomiska utvecklingen. Slutligen var heller inte de beräknade vinsterna av en sådan storleksordning att inte samma acceleration av utvecklingstakten eventuellt kunde åstadkommas på lättare sätt än genom en politik för att reducera födelsetalet. Det är, som man ofta hörde i Bukarest, nu en gång inte regeringar utan föräldrar som får barn.

Varför växer befolkningen?

De befolkningsteorier som hittills omnämnts har alla det gemensamt att de betraktat befolkningstillväxten som exogen, som något givet. Redan John Stuart Mill klagade över att man ofta tyckte anta att barn regnade från himlen. Frå-

gan vad som bestämmer befolkningens tillväxt har visserligen studerats i otaliga sociologiska rapporter om födelsetalets samband med faktorer som urbanisering, utbildning, inkomst och religion, men den har inte förrän helt nyligen intresserat ekonomer.

Ändå måste detta vara en central fråga. Om folk bildar familjer och skaffar sig barn därför att de vill ha det så och föreställer sig att detta är i deras eget intresse, finns det då någon anledning att tro att de har fel? Diskussionerna om befolkningsproblemet skulle vinna mycket på att koncentreras kring denna enkla fråga.

Det råder ingen brist på svar, många rent felaktiga, andra svåra att belägga, men somliga är värda allt beaktande. Det ter sig naturligt att skilja på två typer av svar: å ena sidan sådana som går ut på att enskilda föräldrar inte handlar i sitt eget bästa intresse och å andra sidan sådana som innebär att de, även om de handlar i eget intresse, inte handlar i samhällets intresse.

(1) Okunnighet, tröghet, traditionalism, vidskepelse, liderlighet och ansvarslöshet har anförts som förklaringar till ett "reproduktivt beteende" som skulle stå i strid med människornas egna eller deras barns intressen. I många fall rör det sig om vanföreställningar som bottnar i ren okunnighet och kan vederläggas med fakta. Födelsetalen i förindustriella samhällen ligger t ex inte på en hög och biologiskt bestämd "naturlig" nivå, som många föreställt sig, utan uppvisar stora variationer. Det var heller inte, för att ta en annan vanlig missuppfattning, tack vare tillkomsten av moderna preventivmedel som födelsetalen i i-länderna började sjunka mot slutet av 1800-talet.

Antropologer och ekonomiska historiker har länge varit intresserade av att förklara variationerna i fruktsamhet mellan olika samhällen och samhällsgrupper, men 1960 startade ett nytt kapitel i den ekonomiska demografin då Gary Becker föreslog att föräldrars efterfrågan på barn kunde diskuteras med hjälp av vanlig efterfrågeteori. Det gällde t ex att förklara den allmänna iakttagelsen att rika föräldrar i allmänhet hade färre barn än fattiga trots att de kunde tyckas ha råd att ha fler. Becker föreslog att det

förutom en positiv inkomstelasticitet också förelåg en priselasticitet. Priset eller kostnaden för barn betingades delvis av "kvaliteten" och kostnaderna för att uppföstra barn på ett ståndsmässigt sätt var höga. Dessutom gav moderns vårdnad och omsorg upphov till en alternativkostnad som var högre ju högre hennes utbildning och de arbetsinkomster hon avstod från var.

Beckers uppsats blev upptakten till en lång rad av undersökningar som i de flesta fall bekräftade att skillnader i fruktsamhet inom olika befolkningar, såväl i i-länder som i u-länder till stor del kunde förklaras på detta sätt. Detta styrker naturligtvis föreställningen att födelsetalen är föremål för en anpassning med hänsyn till åtminstone föräldrarnas intressen, men det betyder inte att födelsetalen därför nödvändigtvis blir vad folk i efterhand kunde ha önskat.

Otaliga iakttagelser tyder tvärtom på betydande eftersläpningar, framför allt då den ekonomiska och sociala miljön är stadd i snabb förändring. Osäkerhet och okunnighet om framtiden gör sig då speciellt gällande. En snabbt sjunkande barnadödlighet leder exempelvis till att föräldrar får ett oväntat stort antal överlevande barn. Under den demografiska övergångsperiod från en hög till en låg nivå för dödlighet och födelsetal som i-länderna redan genomgått och som u-länderna påbörjat, kan man alltså förvänta ett stort antal mer eller mindre oönskade barn och stora påfrestningar på hushållens ekonomi. Man kan också vänta sig ett reaktionsmönster som inkluderar emigration, aborter, senare äktenskap och mindre familjer.

(2) Om det nu alltså är mycket som tyder på att födelsetal och familjestorlek och därmed också tillväxttakt är föremål för en anpassning som bestäms av ekonomiska förhållanden, så kan det naturligtvis ändå hävdas att föräldrarnas beslut inte nödvändigtvis är optimala från samhällets synpunkt. Välkända resonemang om externaliteter kan tillämpas även på detta område. I den mån samhället åtar sig kostnader för barnens utbildning, hälsovård m m, underskattas de verkliga kostnaderna av föräldrarna. Mot deras egenintresse av att ha barn, vare sig det har sin grund i den tillfreds-

ställelse det i sig själv bereder dem eller i önskemålet om arbetskraft eller stöd i ålderdomen, kan ställas negativa effekter för utomstående — ett ökat tryck på miljön, konkurrens på arbetsmarknaden, osv. En konflikt kan också föreligga mellan föräldrarnas och barnens intresse, mellan den nuvarande och den kommande generationen.

Det är ibland med hänvisning till sådana argument som man hävdar att en anpassning av befolkningstillväxten i överensstämmelse med föräldrars önskemål inte är tillräcklig för att förhindra en befolkningsökning som i längden måste bli ohållbar.

Argumentet får knappast stöd i utvecklingen i i-länderna, där befolkningstillväxten i det närmaste avstannat trots en socialpolitik som avsevärt subventionerar barnfamiljerna. Som grund för en befolkningspolitik lider det också av att man i varje fall hittills inte har någon teoretisk bas för att beskriva någon befolkningstillväxt — inklusive nolltillväxt — som samhällsligt optimal och inte heller har lyckats precisera de snedvridningar som den privata marknaden på detta område teoretiskt kan ge upphov till.

Befolkningsfrågans psykologi

I en intressant essä om Defoes bok om Robinson Crusoe föreslår den franske psykologen Mannoni att den öde öns motiv bland annat vann sin popularitet på 1700-talet därför att en fruktan för andra människor blev allt mer utbredd i det konkurrenssamhälle som växte fram som resultat av den ekonomiska utvecklingen.

Hur det än är med den saken, vittnar befolkningsteorins idéhistoria om livlig påverkan från attityder som snarare förtjänar vetenskapssociologisk eller psykanalytisk diskussion än rent logisk analys. Det kan naturligtvis inte undvikas att ett ämne som i så hög grad handlar om liv och död, nöd och lust väcker känsloladdade reaktioner. Det går inte heller att bortse från att man ofta bakom oron över befolkningstillväxten möter en fruktan för andra — andra religioner, andra samhällsklasser, andra nationer, andra raser.

I ett sådant klimat är det inte att undra på om befolkningsfrågan blir politiskt sprängstoff.

Inget skenproblem

Om man vaskar bort överord, felslut och obelagda spekulationer ur befolkningsdiskussionen, kvarstår ändå tillräckligt mycket för att göra befolkningsfrågan till allt annat än ett skenproblem.

(1) En spontan anpassning av födelse-talen till den sjunkande dödligheten kan med rätt stor visshet betraktas som latent i de flesta u-länder. Men detta innebär i själva verket att antalet önskade barn — som ibland löst uppskattas till 1/3 — kommer att växa. Spänningar och jämviktsbrist är utmärkande för den demografiska övergångsperioden. I en sådan situation har familjeplaneringspolitiken en stor uppgift för att underlätta och hjälpa fram en väldig omställningsprocess, men man bör inte ha några illusioner om möjligheten att åstadkomma den omställningen i förtid.

(2) Katastrofer av irländsk typ kommer att inträffa. Akut hungersnöd råder i dag i stora delar av Afrika och Asien. Man måste räkna med en betydande risk för återkommande kriser av detta slag utan att därför dra slutsatsen att försörjningssituationen är föremål för en ständigt försämring. Att snabb befolkningstillväxt på relativt kort tid kan förändra exempelvis de ekologiska betingelserna och undergräva ett traditionellt jordbruk är blott alltför väl bekant. Den anpassningsprocess som under sådana omständigheter tvingar fram en strukturförändring kan vara utomordentligt smärtsam och resultera i att lokala samhällen utplånas. De flesta försörjningskriser har dock sin grund i att fattiga samhällen inte har råd med omfattande lagerhållning och därför drabbas hårt av missväxt, i synnerhet om den upprepas flera år i rad, detta alldeles oavsett befolkningsstorleken.

(3) Reaktionshastigheten vid befolkningstillväxtens anpassning är låg. FN:s framräkningar som innebär en ökning av världens befolkning från ungefär 4 miljarder till 12—15 miljarder om 100 år och en stabilisering till den nivån, ter sig

inte orimliga som riktmärke för diskussioner.

Kan jorden då livnära 15 miljarder människor? Kan en tillfredsställande ekonomisk standard överhuvud taget beredas så många? Det är en fråga som det är naturligt att ställa. Ändå är den fel ställd, först och främst därför att själva den framräkning som siffran 15 miljarder vilar på är baserad på antagandet att inga ekonomiska hinder uppstår. Tvärtom har man utgått från att medellivslängden i u-länderna fortsätter att växa upp mot en maximinivå på 75 år, i enlighet med ett mönster som rått en längre tid. Detta förutsätter i sig själva fortgående ekonomiska förbättringar. Dessutom har man gjort en rad antaganden om födelsetalens nedgång i olika delar av världen som också bygger på förutsättningen att ekonomiska villkor långsamt förbättras. Under radikalt andra antaganden om den ekonomiska utvecklingen får man göra andra beräkningar.

Den fråga man i själva verket vill ställa är nog en annan: kommer befolkningstillväxten att, som många fruktar, välla fram i en sådan takt att ekonomiska framsteg är helt otillräckliga för att förhindra en genomgripande försämring av försörjningsmöjligheterna tills den malthusianska apokalypsen inträder och svält, pest och örlog förtär en stor del av världens befolkning? Eller kommer födelsetalens successiva nedgång att visa sig tillräckligt snabb för en demografisk anpassning på en nivå med låg dödlighet och hög ekonomisk standard?

Svaret på en sådan fråga kan inte vara självklart eller okomplicerat, men det är inte meningslöst eller omotiverat att ställa den. För stora delar av världen finns det knappast någon anledning att tro att den demografiska anpassningsmekanismen i längden skulle vara otillräcklig. Men det går inte att avvisa möjligheten att andra samhällen råkar in i en demografisk återvändsgränd, att de inte kan ta sig ur en elak cirkel av fattigdom och handlingsförlamning. Det är främst Södra Asien som inger en sådan oro. Indien och Bangladesh, med nära 1 miljard människor, löper risken av en malthusiansk stagnation där den sjunkande trenden i dödligheten vänds uppåt.

Den ökning av världens befolkning som nu pågår är i ett längre perspektiv inte ett enbart negativt fenomen. Den utgör den sista fasen i anpassningen till en väldig reduktion av dödligheten och till genomgripande ekonomiska framsteg. Vad befolkningsproblemet handlar om är hur denna anpassning skall kunna genomföras. Det är inte bara en ekonomisk uppgift. En flerdubbling av världens befolkning leder med nödvändighet till så omfattande strukturförändringar och maktförskjutningar, såväl inom länder som mellan dem, att stora politiska spänningar måste uppstå. I en värld med tekniska möjligheter att förintna sig själv framstår dessa ofrånkomliga friktionsmoment som mer omedelbart alarmerande än de ekonomiska katastrofperspektiven, som har en mer hypotetisk karaktär.